

KOKIA NEPRIKLAUSOMYBĖS PRASMĖ?

ALVYDAS JOKUBAITIS

Straipsnio tikslas – tautinės valstybės idėjos analizė. Gyvendami nepriklausomoje valstybėje, mes vis labiau pradedame prarasti nepriklausomybės prasmės suvokimą. Tautinė valstybė yra dvilypis dalykas – tauta ir valstybė, kultūra ir politika. Norint sėkmingai susitvarkyti su jos keliamais iššūkiais, reikia surasti pusiausvyrą tarp šių dviejų elementų. Šios pusiausvyros nepavyko rasti tarpukariu, jos nepavyksta rasti ir dabar. Tarpukario metais mūsų valstybės laivas buvo pakrypęs į tautinės kultūros ir tapatumo pusę, užmirštant kai kuriuos svarbius politinius principus. Šiandien šis laivas ir vėl neišlaiko pusiausvyros – žavėdamiesi politiniais ir teisiniais principais, mes beveik visiškai užmiršome tautos kultūrinio išlikimo reikalus.

Nepriklausomybės prasmės klausimas yra specifinis Rytų ir Vidurio Europos valstybėms. Daugybė kitų pasaulio regionų šalių turi politinę nepriklausomybę, tačiau neklausinėja apie jos prasmę. Lenkų, čekų, slovakų, lietuvių, latvių ar estų politinės minties tradicijos neįsivaizduojamos be šio klausimo. Rytų ir Vidurio Europos nacionalizmas ryškiai skiriasi nuo Vakarų Europos nacionalizmo. Pagal tam tikrą nusistovėjusį stereotipą, vakariečiai judėjo nuo valstybės link tau-

---

Alvydas Jokubaitis – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius (el. paštas: alvydas.jokubaitis@takas.lt).

© Alvydas Jokubaitis, 2006

Straipsnis įteiktas redakcijai 2005 m. lapkričio 9 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2006 m. sausio 23 d.

tos, o Rytų ir Vidurio Europos gyventojai – nuo tautinės kultūros link politinės nepriklausomybės¹. Būtent ši aplinkybė nepaprastai pabrėžia politinės nepriklausomybės prasmės klausimą. Pradėjusios nuo tautinės kultūros, Rytų ir Vidurio Europos tautos jautriai reaguoja į bet kokias didesnes šiuolaikinių Vakarų kultūrinio gyvenimo permainas.

Lietuvių politinės minties istorija neįsivaizduojama be nepriklausomybės prasmės apmąstymų. Stebėtojas iš šalies gali pamanyti, kad gyvendami nepriklausomoje valstybėje lietuvių autoriai dažniausiai galvoja apie galimą jos praradimą. Jų viltys yra susietos su tautinės kultūros ir tapatybės išsaugojimu. Tai gerai atspindi šis Stasio Šalkauskio 1939 metų samprotavimas: „Valstybinių teritorijų ir net pačios nepriklausomybės revizija iš šalies eventualiai yra galima. Tada tautinis kultūrinis tautos atsparumas ir jos kultūrinis reikšmingumas gali vaidinti sprendžiamųjų veiksmų vaidmenį“². Per paskutinius du amžius lietuviai turėjo tik tris nepriklausomo politinio gyvenimo dešimtmečius ir ši aplinkybė stipriai veikia jų požiūrį į kultūros ir politikos santykį. Pergyvenę ilgus tautos be politinio kūno dešimtmečius jie mano, kad būtina nuolat klausinėti apie kultūrinę politinės nepriklausomybės prasmę. Toks mąstymo būdas būdingas ir kitoms Rytų ir Vidurio Europos regiono tautoms.

Pradėję nuo tautinės kultūros puoselėjimo uždavinių ir eję savarankiškos valstybės link, Rytų ir Vidurio Europos šalių gyventojai negali atsisakyti įpročio klausinėti apie nepriklausomybės prasmę. Jie neklausia, ar suvereni ir nepriklausoma valstybė yra prasmingas dalykas. Dauguma piliečių neabejoja, jog tai pagrindinis tautos siekis ir laimėjimas. Klausimo esmė kita: ar dabartinės mūsų kultūrinio gyvenimo permainos pateisina nelengvai įgytos politinės nepriklausomybės siekį? Politinės filosofijos kalba tariant, tai klausimas apie laisvės prasmę. Šiuo požiūriu Rytų ir Vidurio Europos tautos nėra kuo nors originalios. Stebinti gali nebent tik pats klausimo formulavimas. Klausama ne apie abstrakčiai suprastos politinės laisvės, bet apie jos kontekste sukurtų kultūrinių formų prasmę.

Rytų ir Vidurio Europos filosofai sukūrė tai, ką galima pavadinti „tautiniu egzistencializmu“. Visa paskutinių dviejų amžių regiono tautų

filosofinės ir politinės minties istorija yra nuspalvinta diskusijų apie kultūrinį išlikimą. Tai stipriai veikia politinių dalykų supratimą. Tautinė valstybė pačia savo sąranga yra dvilypis dalykas: politinė valstybės forma yra susieta su tam tikra kultūrinio gyvenimo materija, kuri nuo XIX amžiaus dažniausiai apibūdinama kaip „tautinė“. Pradėjus diskusiją apie politinius tautinės valstybės aspektus, neišvengiamai reikia aptarti kultūrinius klausimus. Rytų ir Vidurio Europoje politinės diskusijos įgauna kultūrinį skambėjimą: „Kas mes esame?“, „Kas sudaro mūsų tautinį ir kultūrinį tapatumą?“, „Kokia kultūrinė politinės nepriklausomybės prasmė?“

Politinė nepriklausomybė Rytų ir Vidurio Europos tautoms yra daug didesnis iššūkis negu vakariečiams. Regiono gyventojai ne tik žino, kad sunku iškovoti politinę nepriklausomybę, bet ir mano, kad daug svarbesnis dalykas yra susitvarkyti su jos moralinio ir kultūrinio įprasminimo uždaviniais. Pastarieji neišnyksta iš regiono tautų filosofinių, moralinių, kultūrinių ir politinių apmąstymų akiračio. Rytų ir Vidurio Europoje daug kalbama apie ryšius su Vakarų kultūra. Tačiau politinės nepriklausomybės prasmės požiūriu Vakarų kultūra dažnai ne tiek pakelia šio regiono tautų dvasią, kiek smukdo. Į regioną atkeliavusios Vakarų kultūros negalės čia suvokiamos kaip nepriklausomybės prasmę naikinantys veiksniai.

Lietuviai per paskutinius du amžius gali palyginti du – 1918–1940 metų ir 1990-aisiais prasidėjusį – nepriklausomybės laikotarpius. Tarpukario metais buvo suformuluotos pagrindinės tautinės valstybės ir kultūros koncepcijos. Šio laikotarpio autoriai tęsė idėjinius XIX amžiaus tautinio atgimimo ieškojimus. Jie vartojo daug subtilesnę filosofinę kalbą ir geriau pažinojo Vakarų minties tradiciją, tačiau idėjiniu požiūriu liko priklausomi nuo savo XIX amžiaus pirmtakų, sukūrusių pagrindines tautinės kultūros koncepcijas. 1990 metais Lietuvos politinės nepriklausomybės atkūrimas vyko vadovaujantis tarpukario tautinės kultūros ir valstybės idėjomis. Tačiau gana greitai paaiškėjo, kad istorija nesikartoja. Atsikūrusi Lietuvos valstybė atsidadė visiškai naujoje kultūrinėje ir politinėje aplinkoje, kuriai apibūdinti ne-

tinka XIX amžiaus tautinio atgimimo laikų idėjos. Dabartinės krašto kultūrinio gyvenimo permainingos verčia klausti: ar paskutinius du amžius puoselėta tautinės valstybės idėja nepraranda prasmės?

Šiandien susiduriame su JAV politinio ir kultūrinio mąstymo tradicijai gerai pažįstamu klausimu: ar mes neatitrūkome nuo savo tautinės valstybės kūrėjų raštuose ir darbuose įtvirtintų principų? Galbūt pasaulis per paskutinius penkiasdešimt metų taip smarkiai pasikeitė, kad mes tik iš įpratimo toliau vartojame senas sąvokas joms visiškai netinkančiai tikrovei apibūdinti. Pagal Rytų ir Vidurio Europoje išpuoselėtą tautinės valstybės sampratą, politinė nepriklausomybė privalo tarnauti kultūrinio tapatumo ir išlikimo reikalams. Tai kertinis šio regiono kultūros sampratos akmuo, kurį ištraukus griūtų du paskutinius amžius puoselėta politinės minties ir vaizduotės tradicija. Jeigu tautinis tautinės valstybės elementas prarado savo reikšmę, Rytų ir Vidurio Europos piliečiai yra pasiruošę radikaliai teiginiui – politinės nepriklausomybės siekis taip pat netenka prasmės.

Visuotinę reikšmę turintys politiniai principai yra svarbus dalykas, tačiau pagal regione nusistovėjusią tautinės valstybės sampratą, jie būtinai turi būti susieti su tam tikrais kultūriniais tikslais. Pamiršus tautinės kultūros puoselėjimo uždavinius ir palikus vien universalius žmogaus teisių, demokratijos, teisingumo ir socialinės gerovės reikalavimus, tautinės valstybės idėja Rytų ir Vidurio Europoje praranda kažką labai svarbaus. Tai iš esmės keičia nepriklausomybės prasmės suvokimą. Įtakingiausi regiono tautinės valstybės ideologai manė, kad egzistuoja esminis skirtumas tarp politikos priemonėmis sukurtų dalykų ir to, kas yra kultūriškai bei istoriškai paveldėta. Juozo Girniaus žodžiais, „bendruomeniniai ryšiai yra pirmesni už organizacinius“³. Dabartinių kultūrinių permainingų kontekste mūsų „tėvai įkūrėjai“ galėtų sakyti, kad mes nebenorime (ar tiesiog jau nepajėgiame) išsaugoti tos kultūrinio gyvenimo formos, kurią jie apibūdindavo kaip „tautinę“. Tai smarkiai akcentuoja politinės nepriklausomybės prasmės klausimą: jeigu tauta vis mažiau susiduria su tuo, ką gali apibūdinti kaip savo kultūrinį savitumą, politinės nepriklausomybės siekis taip pat keičia savo prasmę.

Senieji tautinės valstybės ideologai šiandien pateiktų sunkių, tačiau politinės filosofijos požiūriu tikrai įdomių klausimų. Jeigu viskas gali būti sutelkta vien į politinių ir socialinių teisių užtikrinimą, kurios gretimoje ar kurioje nors kitoje šalyje gali būti užtikrintos taip pat, kaip ir mūsų tėvynėje, nesunkiai iškyla klausimas, ar verta rūpintis tautinio tapatumo reikalais? Tarptautiniai santykiai ir toliau yra grindžiami tautinės valstybės sąvoka, tačiau kultūrinio tapatumo požiūriu piliečiai vis sunkiau sugeba pasakyti, kas apibrėžia jų tautinį savitumą. Bendrų politinių principų ir bendro ekonominės bei socialinės gerovės siekio erdvėje pradeda veikti tautiškumo reikalams vis labiau abejingi piliečiai.

Dabartines diskusijas apie tautinės valstybės vaidmens pokyčius sunkina nesena agresyvių nacionalistinių politinių režimų patirtis. Dėl tautinės valstybės dvilypumo buvo sunku išvengti kraštutinumų: pernelyg stipriai pradėjus akcentuoti tautinę valstybės misiją gali būti užmiršti svarbūs politiniai principai – žmogaus teisės, demokratija, moralinis ir kultūrinis pliuralizmas, o visą dėmesį sutelkus į politinius principus, iš akiračio gali pradingti tautinio tapatumo ir išlikimo reikalai. Antano Maceinos politinė mintis yra geras pirmojo kraštutinumo pavyzdys. Šio autoriaus nuomone, „tautinėje valstybėje politiniai uždaviniai nublinksta prieš kultūrinius“⁴. Jūrgenas Habermasas šiandien atstovauja antrajam kraštutinumui – šis autorius mano, kad senojo tautinio patriotizmo vietą turi užimti naujas „konstitucinis patriotizmas“, pagrįstas universaliais politiniais principais⁵. Šiuo atveju užmirštami tautinio tapatumo ir kultūrinio išlikimo reikalai. Politiniams principams patikima tai, ką anksčiau turėjo atlikti tautinės istorijos ir kultūrinio gyvenimo tradicijos.

Habermaso susižavėjimas politika kelia ne mažiau abejonių, negu Maceinos susižavėjimas tautine kultūra⁶. Šiuo atveju galima duoti daugybę klausimų. Ar konstitucinis patriotizmas pajėgus išsilaikyti ant kojų, neturėdamas gilesnių tautinio solidarumo ryšių? Ar šis patriotizmas nėra toks pat laivo pakreipimas ant šono, kaip ir neseni kai kurių nacionalistų bandymai valstybę pasukti į tautinės kultūros pu-

sę? Ar matydami vien politinius principus, mes tuo pačiu metu neužmirštame kitų svarbių visuomenės gyvenimo aspektų, tarp kurių galima nurodyti ir tautinės kultūros puoselėjimą? Ar pilietinė visuomenė pajėgi pakeisti tautinius piliečių įsipareigojimus?

Norint atsakyti į šiuos klausimus, verta prisiminti Imanuelio Kanto ir Georgo Hegelio polemiką. Kantas buvo įsitikinęs, kad visos šalys gali pereiti prie vienodos politinės santvarkos ir net sudaryti tautų sąjungą. Tačiau jis niekada nesakė, kad tai galėtų būti pasaulinė tautų valstybė. Keisčiausia yra tai, kad jis niekur nepaaiškino, kodėl tokia valstybė negalėtų būti sukurta. Vienintelis jo pateiktas argumentas yra daugiau loginis: atskiros tautinės valstybės negali susijungti į vieną valstybę, nes tai prieštarautų jų, kaip suverenių politinio gyvenimo subjektų, idėjai⁷. Kantui nepavyko susitvarkyti su tautinės valstybės savitumo aiškinimo uždaviniu. Šis filosofas suvokė universalius politikos principus, bet nesugebėjo pateikti jokios tautos kultūrinio individualumo koncepcijos. Todėl liko neatsakyta į vieną svarbiausių klausimų: kaip politinį gyvenimą veikia skirtingos kultūrinio gyvenimo tradicijos?

Hegelis pasiūlė kultūros ir politikos santykio sampratą, leidžiančią paaiškinti kantiškąjį tautų sąjungos nevirtimo viena pasauline valstybe faktą. Tai jis padarė įvesdamas tautinės valstybės prigimčiai supracasti svarbią kultūros kaip dvasios objektyvacijos sąvoką, kuri buvo susieta „tautos dvasios“ sąvoka. „Tautos yra tokios, kokios yra jų darbai“⁸, – sakė Hegelis. Atskirų tautų politinį gyvenimą, teisę, ekonomiką, religiją ir meną į vieną visumą jungia bendras kultūrinis pagrindas, kurį Hegelis apibūdino *Volksgeist* sąvoka. Sugrįžus prie Kanto neišspręstos pasaulinės valstybės problemos, hegeliškai galima sakyti, jog tai neįmanomas dalykas, nes skiriasi kultūriniai ir civilizaciniai politinio gyvenimo pagrindai. Kantas neįvertino kultūrinių ir civilizacinių veiksmų poveikio politikai, apsiribodamas politiniu reikalavimu kiekvienos valstybės santvarką padaryti respublikinę. Hegelis įveikė šį savo pirmtako ribotumą – jis pasiūlė tautinės valstybės kultūrinį individualumą aiškinančią koncepciją. Habermasas neabejotinai sto-

vi Kanto pusėje⁹. Jis pabrėžia politinio tautinės valstybės elemento reikšmę, tačiau užmiršta apie tautinės kultūros savitumo reikalus.

Hegelio politinės minties kritika dažnai siejama su agresyvaus nacionalizmo kritika¹⁰. Tai visiškai nepagrįsta šio autoriaus pažiūrų interpretacija¹¹. Dabartiniai kantiškojo liberalizmo šalininkai (Johnas Rawlsas, Robertas Nozickas, Ronaldas Dworkinas) turėtų pripažinti, kad norėdami paaiškinti kultūrinės tautinės valstybės prielaidas, jie negali išsiversti be Hegelio pagalbos. Būtent Hegelis pirmasis taip solidžiai pagrindė mintį, kad politiniais susitarimais sukuriami dalykai iš esmės skiriasi nuo to, kas paveldima istoriškai ir kultūriškai. Jis įtikino, kad į klausimą „kokia nepriklausomybės prasmė?“ neįmanoma atsakyti vien politinėmis sąvokomis. Tautinė valstybė turi savo specifinį atsakymą į nepriklausomybės prasmės klausimą, kuris priklauso nuo apmąstymų apie kultūros prigimtį. „Tautiškumas turi būti kažkas daugiau negu *de facto* pilietiškumas“¹², – sako šiuolaikiniai Hegelio sekėjai.

Žmogiškasis solidarumas nėra vien tautiškumas. Tačiau susidūrę su tautinės valstybės fenomenu mes negalime neklausti apie tautinio tapatumo ir kultūrinio išlikimo reikalus. Hegelis įvedė griežtą pilietinės visuomenės ir valstybės perskyrą. Pilietinė visuomenė, jo nuomone, yra daug lengviau sukuriamas dalykas, negu tautinė valstybė. Pastarajai reikia tam tikros dorovinės ir kultūrinės substancijos, o „pilietinėje visuomenėje kiekvienas sau – tikslas, visa kita jam yra niekas“¹³. Tautinė valstybė yra grindžiama piliečių moraliniais įsipareigojimais tam tikroms bendroms normoms ir vertybėms, už kurių stovi ne vienos kartos puoselėtos kultūrinio ir moralinio gyvenimo tradicijos¹⁴. Negalima sakyti, kad „nacionalizmas pirmiausia ir labiausiai rūpinasi tauta, o ne valstybe“¹⁵. Pati tautinės valstybės prigimtis nacionalistus verčia rūpintis abiem dalykais.

Iš Hegelio darbų galima suprasti, kad nepriklausomybės prasmė nėra vien politinis dalykas. Tautinės valstybės idėja reikalauja susieti kultūrinius ir politinius uždavinius. Jeigu įvairių valstybių piliečiai visiškai nesiskirtų savo kultūrine ir istorine patirtimi, nepriklausomo-

mybės klausimas prarastų savo reikšmę. „Tautinės valstybės“ idėją būtų galima pakeisti kitomis – „rinkos“, „socialinės gerovės“, „abipusės piliečių naudos“ – valstybės sąvokomis. Todėl kol lieka bet kokia rimtesnė užuomina apie tautinę kultūrą, politikai yra priversti rūpintis ne tik universaliais politiniais principais, bet ir juos įsteigusios tautos kultūra. „Tautinės valstybės“ sąvoka iš mūsų žodyno gali išnykti tik tada, kai visiškai praras prasmę „tautinės kultūros“, „tautinio tapatumo“ ir „tautinio kultūrinio išlikimo“ sąvokos.

Tautinę valstybę ir kultūrą sieja subtilus dialektinis ryšys: ne tik tauta trokšta sukurti nepriklausomas politinio gyvenimo formas, bet ir priešingai – politinės institucijos šaukiasi tautinio solidarumo ryšių palaikymo. Jeigu šiandien jau būtų beprasmiška kalbėti apie lietuvių tautinės kultūros puoselėjimą, tai iš esmės pasikeistų ir politinės nepriklausomybės prasmės suvokimas. Tai pagrindinė Hegelio politinės filosofijos pamoka, kurią patvirtina istorija. 1918 ir 1990 metais lietuviai siekė ne tik politinės nepriklausomybės, bet ir savo, kaip atskiro kultūrinio gyvenimo subjekto, pripažinimo. Jie neabejojo, kad lietuvių tauta verta savarankiškai kopti vis aukštesniais politinių, ekonominių ir moralinių hierarchijų laiptais.

Straipsnyje *Dvi laisvės sąvokos* Isaiah Berlinas siūlo aiškiai atskirti politinę laisvę ir tautos pripažinimo siekį. Jo nuomone, tautinės kultūros pripažinimo siekis neturi būti painiojamas su laisve: „Tai kažkas, ko žmonėms reikia ne mažiau kaip laisvės ir už ką jie aistringai kovoja, – tai laisvei giminiškas dalykas, bet ne laisvė“¹⁶. Panašiai mąsto dauguma šiuolaikinių liberalų. Jie reikalauja tautinį solidarumą atskirti nuo laisvės, jį priskiriant visai kitai – su tautine kultūra, kalba ir tradicijomis susietą – žmoniškųjų troškimų rūšiai. Politikai ir kultūrai suteikiamos skirtingos kategorijos¹⁷. Liberalai dažnai nesupranta, kad stipriais kultūrinio išlikimo siekiais grindžiamos visuomenės taip pat gali būti liberalios¹⁸. Jie mąsto kitaip, negu nuoseklūs tautinės valstybės idėjos šalininkai. Pastarieji mano, kad politinė laisvė ir kultūra yra du neatskiriama suaugę dalykai. Jų nuomone, negalima ginčytis vien dėl politinių principų, užmirštant apie tautinės kul-

tūros išlikimo ir puoselėjimo reikalus. Liberalai mąsto kitaip: jie įrodinėja, kad būtina aiškiai atskirti moralinius bei kultūrinius ir politinius klausimus. Į klausimą apie nepriklausomybės prasmę jie atsako grynai politiniais – piliečių teisių ir laisvių užtikrinimo – principais. Kultūrinius ir moralinius piliečių gyvenimo reikalus jie yra linkę apmąstyti pagal savanoriškų asociacijų ir organizacijų veiklos analogiją. Jie nesunkiai gali pasakyti, ką „tautinės valstybės“ sąvokoje reiškia žodis „valstybė“, tačiau jaučiasi nepatogiai, kai kalba pakrypsta apie predikato „tautinė“ reikšmę.

Laisvės sąvokos pasirinkimas yra lemiamas dalykas, kalbant apie politinės nepriklausomybės prasmę. Pasirinkus liberalams artimą negatyvios laisvės sąvoką, pagrindiniais dalykais tampa žmogaus teisės, demokratinės procedūros, teisės valdymas ir žalos kitiems nedarymas. Negatyviosios laisvės šalininkai yra mažai jautrūs tautų kultūrinio išlikimo ir tapatumo reikalams. Jie mano, kad šių reikalų tvarkymas gali būti prilygintas piliečių būrimuisi į savanoriškas asociacijas. Kartais jų požiūris būna dar radikalesnis. „Bendruomenė yra fiktyvus kūrinys“¹⁹, – tvirtino Jeremy Benthamas.

Pozityvios laisvės šalininkai daug palankiau žiūri į tautinio tapatumo ir kultūrinio išlikimo reikalus. Jie mano, kad visuomenių gyvenimą formuoja ne tik individualios, bet ir bendrojo gėrio sampratos. Laisvė šiuo atveju suprantama ne tik kaip išorinių suvaržymų individų veiksmams nebuvimas, bet siejama ir su bendruomenių tikslais. Charleso Taylora žodžiais, „laisvė / nelaisvė yra susijusi su mūsų tikslų žlugdymu / įgyvendinimu“²⁰. Tai reiškia, kad egzistuoja priklausomybė tarp laisvės ir mūsų siekiamų tikslų: kuo aukštesnių, kilnesnių ir garbingesnių tikslų bendruomenės siekia, tuo prasmingesnė tampa jų politinė nepriklausomybė.

Pozityvios laisvės šalininkai drąsiai kalba apie bendruomenės ir tautos reikalus. Naudojimąsi laisve jie supranta kaip nuo kultūros priklausantį dalyką. Pastaroji suvokiama ne tik kaip instrumentas individo rankose, bet ir kaip sudedamoji kiekvieno mūsų asmeninio tapatumo dalis. Atsakymą į klausimą „kam reikalinga nepriklausomybė?“

pozityvios laisvės šalininkai sieja su piliečius vienijančiomis kultūrinėmis prasmėmis, tarpusavio išipareigojimais ir bendrojo gėrio supratimu. Jų nuomone, atskiras individas negali nulemti politinės nepriklausomybės prasmės. Tai padaryti gali tik visos bendruomenės išpuoselėtos prasmės, vertybės ir simboliai.

Šiuolaikinių visuomenių gyvenimo permainos vis sunkiau leidžia kalbėti apie kokią nors tautinę kultūrą. Toliau vartojama sena sąvoka, tačiau vis sunkiau sugebama pasakyti, ką ji reiškia. Kai kurios dabartinės Vakarų kultūros permainos nepaprastai aštriai iškėlė politinės nepriklausomybės prasmės klausimą. Daugybė Vakarų kultūros teoretikų savo kultūrą yra apibūdinę kaip nuosmukį, išsigimimą ir aukštesnio tikslo praradimą. Rytų ir Vidurio Europoje tokie vertinimai įgauna dar aštresnį skambėjimą – jie pakerta politinės nepriklausomybės prasmės suvokimą.

Daugelis Vakarų kultūros kritikų, net patys to nežinodami, verčia naujai pažvelgti į tautinės valstybės prasmę. Galima paminėti kelis Vakarų kultūros kritikos variantus. Danielis Bellas įrodo, kad Vakarų kultūroje atsiskyrė socialinis ir kultūrinis gyvenimas: socialinėje struktūroje dominuoja ekonomikos principas, o kultūroje – iracionalumas²¹. Irvingas Kristolas mano, kad dabartinė Vakarų kultūra atitrūko nuo ją išauginusios buržuazinės ir krikščioniškosios etikos²². Fredrico Jamesono nuomone, postmodernioji kultūra prarado anksčiau kultūrai skirtą misiją ir tapo tik vienu iš kapitalistinės vartotojų visuomenės elementų²³. Jeanas Baudrillardas tvirtina, kad gyvename simuliakrinės kultūros laikais, kai „pasitelkus modelius generuojama tikrovė, neturinti nei kilmės, nei realybės“²⁴. Peteris Sloterdijkas parašė veikalą *Ciniškojo proto kritika*, kurio pagrindinę mintį išreiškia tezę, kad šiuolaikinė Vakarų kultūra artėja prie globalinio cinizmo²⁵.

Galima tęsti šį dabartinę Vakarų kultūrą kritiškai vertinančių autorių sąrašą. Jį skaitydami, XIX amžiaus tautinės valstybės ideologai būtų priversti pripažinti naują realybę, stipriai keičiančią mūsų požiūrį į kultūrą ir jos santykį su politika. Tautinės valstybės ir kultūros idėja gimė visai kitokio moralinio ir kultūrinio mąstymo kontekste.

Senieji tautinės valstybės ideologai galėtų pasakyti, jog mes toliau vartojame seną sąvoką, bet jau neturime aiškaus supratimo, ką ji reiškia. Dabartinė tautinė valstybė gerokai skiriasi nuo XIX amžiuje tuo pačiu terminu vadintos valstybės. Šiandien jau galima klausti: ar nelikus senojo požiūrio į tautinę kultūrą, toliau prasminga vartoti „tautinės valstybės“ sąvoką?

Nereikia įrodinėti, kad iš esmės skiriasi nepriklausomybės prasmė, kai į ją žvelgiama per Hegelio ar Friedricho Nietzsche's filosofijos prizmę. Dabartinės Vakarų kultūrinio gyvenimo permainos verčia klausti, ar tautinės valstybės gyvenimas neatitrūko nuo jį įkvėpusių moralinių ir kultūrinių idealų? Tai ypač skaudus klausimas Rytų ir Vidurio Europos tautoms. Dauguma šio regiono tautų tikėjo, kad nepriklausomos valstybės gyvenimas bus moraliai pranašesnis, kilnesnis ir garbingesnis. Tačiau to neatitinka gyvenimo patirtis. Tiek lietuviai, tiek kitos regiono tautos šiandien yra priverstos atsakyti į naują klausimą: ar dabartinės Vakarų kultūros permainos (ir pirmiausia jos kultūrinės negalės) netapo vienu iš nepriklausomybės prasmę naikinančių veiksmų?

Ribertas Nisbetas yra sakęs, kad „pagrindinės socialinių mokslų idėjos yra tvirtai įsišaknijusios moralinėje pasaulėžiūroje“²⁶. Šį pastebėjimą galima pritaikyti tautinės valstybės permainų apmąstymams. Dauguma dabartinių tautinės valstybės ir nacionalizmo tyrinėtojų yra sociologai, antropologai ir istorikai, abejingai žiūrintys į moralinius tyrinėjamo reiškinio aspektus. Tai didelė neteisybė tautinės valstybės idėjos atžvilgiu. Ši idėja negali būti atskirta nuo moralinio mąstymo tradicijų analizės. Senoji tautinės valstybės idėja turėjo stiprų moralinį pagrindimą. Dauguma XIX amžiaus tautinės valstybės ideologų bandė atsakyti į tuos pačius klausimus, su kuriais susidūrė Nisbeto aprašyti Vakarų sociologai.

Tiek teoretikai, tiek nacionalistai rūpinosi tais pačiais dalykais. Juos jaudino bendruomeniškumo etikos nykimas ir valstybės virtimas anonimiška biurokratine mašina. Jie labai abejojo, ar modernioji valstybė yra pajėgi žmones susieti tokiu pat tvirtu bendrumo suvoki-

mu, kaip ankstesnių laikų etniniai, giminystės ir religinio bendruomeniškumo ryšiai. Jie labai abejojo ir demokratijos galimybėmis tapti svarbiausiu visuomenės gyvenimą formuojančiu veiksmu. Tradicijų ir autoritetų nuosmukį jie traktavo kaip visuomenės tvarką ardantį reiškinį. Nemaža dalis XIX amžiaus teoretikų ir nacionalistų priešinosi valstybės suvereniteto kildinimui iš visuomeninės sutarties idėjos. Jie siūlė ieškoti stipresnių socialinio solidarumo klijų – religijos, istorijos ir bendro kultūrinio patyrimo.

Tautinės valstybės ideologai įtikinėjo, kad jų ginama valstybė nesilaikys vien administracija, bet bus grindžiama gilesniu kultūrinio bendrumo suvokimu, kurio pamatas bus bendra kalba, istorija, religija, simboliai ir sentimentai. Jie bandė įrodyti, kad visuomenei neužtenka vien ekonominių interesų ir politinių susitarimų, bet reikia daug stipresnių emocinių, istorinių ir kultūrinių ryšių. Modernioji tautinė valstybė tiesiog neįsivaizduojama be romantiško įsitikinimo, kad kiekvienas individas turi savo nepakartojamą charakterį. Ši poetų galvose gimusi idėja gana greitai įgavo politinį skambėjimą. Buvo pradėta kalbėti, kad toks pat nepakartojamas charakteris būdingas ir atskiroms tautoms. Šitai daugybė savo valstybės neturinčių tautų gavo pagrindą tikėti, kad išlaikydamos savo nepakartojamą kultūrą jos anksčiau ar vėliau pajėgs išsikovoti ir politinę nepriklausomybę.

Daugelio Rytų ir Vidurio Europos tautų valstybė prieš du amžius buvo kuriama iš dvasios, kaip mėgo sakyti lenkų romantikai. Nebuvo valstybės, bet buvo kuriamas tam tikras kultūrinio bendrumo suvokimas. Šiandien susiduriame su nauja situacija: regiono tautos turi savo valstybes, tačiau vis didesnius iššūkius patiria jų kultūros tautiškumo suvokimas. Dabartiniai tautinės kultūros gynėjai dažnai slysta paviršiumi, rūpindamiesi vien muziejiniiais kultūros paveldo aspektais – paminklais, iškasenomis, liaudies menu ir buities daiktais. Tai svarbūs dalykai, tačiau tikroji politinės nepriklausomybės prasmė visada yra moralinė. Pagal XIX amžiaus tautinės valstybės projektą, politinė nepriklausomybė turėjo padėti kurti kilnesnes, padoresnes ir garbingesnes kultūros formas. Tai buvo pa-

stanga suderinti bendražmogiškas ir labiau vietines kultūrinės pareigas. Prie pastarųjų galima priskirti ne tik tautinius įsipareigojimus, bet ir mūsų pareigas šeimos nariams, draugams, bendradarbiams ar pacientams. Prisimindami visas šias pareigas, mes įsipareigojame ne visiems, bet tik kai kuriems žmonėms. Daugybė kitų žmonių gali likti abejingi mūsų įsipareigojimams²⁷.

Nuo Antrojo pasaulinio karo ligi pat mūsų dienų daugiausia kalbama apie tamsiąsias nacionalizmo puses. Taip užmirštama, kad egzistuoja ir šviesiosios šio reiškinio pusės. Dauguma praėjusių dviejų amžių nacionalistų turėjo pačių kilniausių moralinių tikslų ir tikrai nebuvo nei fašistai, nei autoritarinių ir totalitarinių režimų šalininkai. Jie siūlė savo požiūrį į moralės ir politikos, moralės ir kultūros santykius. Nacionalizmas patyrė didelių nesėkmių tiek moralės, tiek politikos srityje. Kai kurios jų buvo tiesiog tragiškos. Tačiau šalia to visada egzistavo ir kultūrinio nacionalizmo teigiamybų.

Nacionalistai manė, kad pralaimėjus kultūros mūšius neįmanoma laimėti politinių. Tai buvo gana pavojingas įsitikinimas, lengvai galintis virsti nepagarba kitoms tautoms ir jų kultūrai. Tačiau ši silpnybė neleidžia sakyti, kad nacionalizmas yra vien negatyvus reiškinys. Šalia agresyvaus nacionalizmo visada egzistavo ir jo liberalios bei demokratiškos formos, pasižyminčios pagarba žmogaus teisėms ir moraliniam pliuralizmui²⁸. Lietuvių filosofinės minties istorijoje galima rasti abi šias nacionalizmo formas. Pirmoji sietina su Šalkauskio, antroji – su Maceinos vardais. Šalkauskiui pavyko suderinti tautos kultūrinės pretenzijas ir politinio liberalizmo principus. Jo nuomone, „tikras patriotizmas suderinamas vien su demokratizmu“²⁹. Politines teises jis visada iškeldavo aukščiau tautinių reikalų. Jo jaunas kolegą Maceiną manė kitaip. Savo darbe *Tauta ir valstybė* jis pasiūlė visuomenės gyvenimą grįsti tautiečio, o ne piliečio sąvoka. Jo nuomone, tautinė valstybė „negali vienodai traktuoti ir tautiečius, ir svetimų tautybių piliečius arba vadinamąsias tautines mažumas. Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tikrai valstybės gyventojai“³⁰.

Šiuo metu formuojasi naujas tautinės valstybės vaidmens suvokimo kraštutinumas: pabrėžiama politinių principų reikšmė, bet ne-

benorima kalbėti apie tautinės kultūros puoselėjimo reikalus. Maceinos tipo nacionalistai tautiškumą bandė paversti pagrindiniu politinio gyvenimo principu. Šiuo metu puolama į kitą kraštutinumą: bandoma įtikinti, kad tautinė valstybė gali būti tapatinama vien su politiniais principais, be kokių nors didesnių nuorodų į tautinę kultūrą. Tai prilygsta esminei tautinės valstybės idėjos revizijai. Tautų kultūrinio išlikimo klausimai nustumiami į visuomeninių diskusijų pakraštį ir vis daugiau šalininkų sulaukia požiūris, kad pilietinė visuomenė gali pakeisti tautinės kultūros kuriamus ryšius. Kalbant apie nacionalizmo pavojus, vengiama duoti kitą aktualų klausimą: „Ar apribojus griauinančias politinio nacionalizmo jėgas, neverta pasinaudoti kūrybinėmis kultūrinio nacionalizmo galiomis?“

Politinis solidarumas neabejotinai yra platesnė sąvoka negu tautiškumas, o pilietinės visuomenės idėja turi daug senesnę istoriją negu tautinė valstybė. Tačiau tai neleidžia kalbėti apie tautinės valstybės idėjos menkavertiškumą. Dabartiniams tautinės kultūros idėjos kritikams galima pateikti daugybę klausimų: Ar iš tikrųjų įmanoma visiškai atskirti politinį ir tautinį patriotizmą? Ar politinės tautų nepriklausomybės siekis gali prarasti savo kultūrinę dimensiją? Ar dabartiniai radikalūs kultūrinio tapatumo suvokimo pokyčiai nesukurs didelių politinių problemų ateityje? Ar daugumoje Vakarų šalių pastebimas pilietinio aktyvumo nuosmukis nėra susietas su tautinės savimonės ir įsipareigojimų nuosmukiu?

Tautinės valstybės idėja, kaip minėta, turėjo stiprų moralinį pagrindą. Galima kalbėti ne apie vieną, bet daugelį skirtingų tautinės valstybės moralės filosofijų. Vienos jų labiau pabrėžia tautinius, kitos – politinius elementus, o nemaža dalis ieškojo abiejų sintezės. Nacionalizmo klausimų nagrinėjimas šiandien yra patekęs į redukcinius tyrinėjimus mėgstančių autorių rankas³¹. Moralės filosofai atsidūrė diskusijų apie nacionalizmą nuošalėje, ir tai galima traktuoti kaip tikrai didelį nesusipratimą. Į dabartinius tautinės valstybės vaidmens pokyčius būtina žvelgti iš moralinės perspektyvos. Tautinės valstybės idėja turi būti susieta su moralinio mąstymo būdo

pokyčiais. Šiandien jau neįmanoma pabėgti nuo klausimo: ar dabartinės politinės, ekonominės ir kultūrinės tautinės valstybės permainos nekeičia mūsų moralinės savivokos?

Nuo pat savo atsiradimo nacionalizmas buvo reakcija į moralinio mąstymo permainas. Dabartiniai nacionalizmo tyrinėtojai apie tai dažniausiai užmiršta. Benediktas Andersonas suformulavo savo vienpusiškumu stebinantį teiginį, jog „nacionalizmas taip ir neišugdė savo didžiųjų mąstytojų“³². Jis užmiršo daugybę autorių, pradedant Johanu Gotfriedu Herderiu, Johanu Gottliebu Fichte ir Hegeliu, prisidėjusių prie filosofinių nacionalizmo pagrindų kūrimo. Galima drąsiai teigti, kad nacionalizmas yra filosofinės vaizduotės kūrinys. Būtent filosofai, reaguodami į XVIII–XIX amžių sandūros permainas, suformulavo visas tautinei valstybei apmąstyti būtinas sąvokas.

XVIII amžiuje vyko sudėtingas perėjimas nuo hierarchinės prie horizontalios visuomenės³³. Hierarchinės visuomenės nariai, tarkime, valstietis ar amatininkas, buvo susieti su savo ponu, kuris valdžią gaudavo iš kito socialinės hierarchijos elemento. Modernioji tautinė valstybė atsisakė tokios subordinacijos: nuo statuso buvo pereita prie pilietybės, visiems teikiančios lygų priėjimą prie valdžios. XVIII amžiuje tauta buvo pradėta suvokti kaip pagrindinis politinės valdžios teisėtumo šaltinis. Tai buvo didelė politinio mąstymo revoliucija. Atsirado naujas kolektyvinis subjektas, savo valia galintis įsteigti valstybę ir konstituciją³⁴. Šis subjektas gana greitai įgavo tautinės kultūros bruožų. Buvo pradėta kalbėti apie kultūrinį tautos tapatumą: kalbą, istoriją, religiją, papročius ir pasaulio suvokimo būdo bendrumus. Šiuo požiūriu nacionalizmas yra demokratijos kūdikis: jis formavosi kartu su revoliucine liaudies suvereniteto idėja³⁵. Nepaisant prancūziškosios politinės ir vokiškosios etninės tautos skirtumų, abiem atvejais apie kultūrinį tautos tapatumą buvo samprotaujama vienodai. Todėl šiuo požiūriu reikia sutikti su Brianu Singeriu, kuris sako, kad politinė tautos sąvoka anksčiau ar vėliau turėjo įgauti kultūrinį skambėjimą: „Pirmoje pakopoje visuomenė suprantama kaip savanoriška asociacija ir prilyginama poliui, antroje pakopoje ji nutolsta nuo polio

ir po kontraktinės formos paviršiumi įgauna tikrąją visuomeninę ‘substanciją’³⁶. Ši substancija dažniausiai buvo apibūdinama „tautinės kultūros“ sąvoka. Bernardo Yacko nuomone, XVIII amžiaus pabaigoje vyko du artimai susiję procesai – „politikos supratimo tautinimas“ ir „tautos supratimo politinimas“³⁷.

Norint suprasti XIX amžiaus politinio mąstymo permainas, būtina atkreipti dėmesį į moralinių hierarchijų nykimą. Alasdairo MacIntyre’o nuomone, moderniajam moraliniam mąstymui būdingas dėmesio teleologiniams elementams išnykimas³⁸. Šį reiškinį lydėjo kritiškas požiūris į bet kurias iš anksto nustatytas dorovės hierarchijas. Benthamas pripažino tik vieną moralinės motyvacijos šaltinį – malonumą. Jis stengėsi įrodyti, kad nėra nei gėrio savaime, nei kokių nors kokybinių skirtumų tarp individualių pasirinkimų. Tai buvo didžiulis iššūkis krikščioniškojo mąstymo tradicijai. Benthamo egalitarizmas buvo abejingas daugeliui svarbių žmogaus gyvenimo aspektų – bendruomenei, istorijai, tradicijai, religijai, bendrajam gėriui ir moralinėms hierarchijoms. Panašius iššūkius tradicinei moralės sampratai metė ir daugelis kitų autorių – Karlas Marxas, Johnas Stuartas Millis, Friedrichas Nietzsche, Maxas Stirneris ir Herbertas Spenceris.

Į nacionalizmą galima žvelgti kaip į tam tikrą pastangą išlaikyti moralinio mąstymo hierarchiją. Tautinės valstybės ideologai kūrė įvairiausias hierarchijas ir diskriminacines schemas. Kartais tai baigdavosi tragiškais perlenkimais: totalitarinės visuomenės hierarchijos idėją susiejo su detaliu kiekvieno individo gyvenimo reglamentavimu, rasizmu, autoritarizmu, šovinizmu ir nepagarba žmogaus teisėms. Tačiau nacionalistams būdingas susižavėjimas kultūrinėmis hierarchijomis nebūtinai turėjo baigtis vien tokiais netikusiais pavidalais. Šalia autoritarinių visada egzistavo ir demokratinės nacionalizmo formos. Šalkauskis patriotizmą suvokė kaip asmens moralinio tobulėjimo ir kultūrinės pažangos veiksnį. Tautinį auklėjimą jis siejo su krikščioniškosios etikos dorybėmis³⁹, ir tai leido sukurti kosmopolitinį nacionalizmo variantą: tautinė kultūra savo tikslą paveldėdavo iš visuotinės katalikų religijos.

Nepriklausomybė taip pat yra hierarchinė sąvoka. Jos įprasminimas neįsivaizduojamas be kopimo moralinių, religinių ir kultūrinių hierarchijų laiptais. Tautinės valstybės ideologai perėmė klasikinio moralinio mąstymo idėją apie individualaus tobulėjimo reikšmę. Jie įrodinėjo, kad kultūros tikslas – padėti individams rasti kilnesnes ir garbingesnes moralinio gyvenimo formas. „Kiekviena pažangos pradžia glūdi asmeniniame tobulinimesi“⁴⁰, – rašė Šalkauskis. Šiuo požiūriu galima nesutikti su MacIntyre’u, kuris įrodinėja, kad modernus moralinis mąstymas neteko *telos* suvokimo. Žvelgiant iš Šalkauskio kultūros filosofijos perspektyvos galima matyti, kad tautinės kultūros supratimas buvo stipriai suaugęs su moralinio tikslingumo sąvoka. Nacionalistai ypač jautriai reaguodavo į kultūros tikslingumo klausimus. Jie daug kalbėjo apie visuomeninio išsiauklėjimo, visuomenės kultūrinės pažangos ir „kultūrinio tautos apsiginklavimo“ uždavinius⁴¹.

XIX amžiuje pasigirdo pirmieji įspėjimai, kad kovojant su feodalinėmis hierarchijomis gali būti padaryta didelė klaida – kartu su senosiomis politinėmis, ekonominėmis ir socialinėmis hierarchijomis išmestos senosios moralinės hierarchijos. Tocqueville’is savo veikale *Apie demokratiją Amerikoje* reikalavo, kad demokratinės visuomenės saugotų religines hierarchijas: „Tad kokiai nors religijai giliai suleidus šaknis į demokratiją, nevalia jos rauti; priešingai, reikia kruopščiai ją puoselėti kaip patį brangiausią aristokratijos laikų paveldą“⁴². Ši tema domino ir daugumą nacionalistų, kurie aiškiai suvokė, kad politinių teisių suteikimas piliečiams dar neišsprendžia visų visuomenės problemų. Šalia politinių klausimų jie siūlė spręsti kultūrinio pobūdžio uždavinius – dorinti piliečių savivoką, taurinti jų sielas, diegti dvasinių malonumų ilgesį ir pagarbą moralinėms hierarchijoms.

„Lygybė surikiuoja žmones į vieną gretą, bet nesusaisto bendrais ryšiais“⁴³, – rašė Tocqueville’is. Nacionalistai bandė išspręsti šią egalitarizmo ir moralinių hierarchijų santykio problemą. Tai buvo nelengvas uždavinys: visas jėgas skyrus tautinės kultūros gynimui, nesunkiai nukentėdavo politinė lygybė, o perėjus prie pastarosios, tapdavo neaišku, kokių priemonių valdžia gali imtis, norėdama skatinti pilie-

čių pagarbą savo protėviams ir jų sukurtai kultūrai. Nacionalistai dažnai bandydavo politinėmis priemonėmis įgyvendinti kultūrinius uždavinius, taip pažeisdami kitų tautų žmonių politines teises. Tautinės vienybės jie dažnai ieškodavo pagarbos kultūriniam, moraliniam ir religiniam pliuralizmui sąskaita. Tačiau kartu negalima nepastebėti, kad jie apčiuopė tikrai rimtą problemą: mūsų pilietiškumas yra susietas ne tik su politinės laisvės ir lygybės siekais, bet ir su patriotiniais įsipareigojimais lokalei bendruomenei⁴⁴.

Šiuolaikinis nacionalizmas neišsivaizduojamas be protestų prieš visuomeninės sutarties idėją, utilitarizmą, instrumentinį visuomenės traktavimą ir bendruomeniškumo etikos nuosmukį. Nacionalistų moralinis mąstymas sukosi apie bendruomenės, istorijos, kultūros ir tradicijos idėjas. MacIntyre'o žodžiais, „Svarbiausias dalykas, kurį teigia patriotizmo moralė, yra tai, kad jeigu aš savo gyvenimo naratyvo nesu-prasiu kaip suaugusio su mano šalies istorija, tai sunaikinsiu ir prarasiu svarbiausią moralinio gyvenimo dimensiją“⁴⁵. Galima nurodyti tris pagrindines nacionalistų moralinio mąstymo prielaidas: 1) individo moralinis ir kultūrinis tapatumas priklauso nuo bendruomenės gyvenime įtvirtintų prasmų; 2) kultūra yra individo moralinio tapatumo pagrindas (šiuo požiūriu ypač pabrėžiama kalbos ir istorijos reikšmė); 3) dorybių siekimas ir moralinė pažanga perduodama iš kartos į kartą. Visi šie nacionalistų moralinio mąstymo principai turėjo apsaugoti nuo didesnio etikos ir politikos atitrūkimo.

Dauguma nacionalistų manė, kad visuomenė nėra vien ekonomi-nių poreikių tenkinimo sistema, bet turi būti grindžiama tam tikromis nepajudinamomis moralinėmis vertybėmis. Jie mėgo kartoti, kad ne visos socialinės gėrybės turi vartojamąją vertę. Ekonominę ir socialinę gerovę jie traktavo kaip sudedamąją tautinio tapatumo dalį, tačiau šalia to visada pridurdavo, kad šis tapatumas nėra vien ekonomi-niai ir socialiniai dalykai. Daug svarbesnis dalykas jiems buvo įsipareigojimas tam tikrai bendrai kultūrai, suvokiamai kaip pagrindinis moralinių prasmų ir simbolių šaltinis. Demokratiškai nusitei-kę nacionalistai neneigė, kad žmonės gali keisti savo kultūrinį ir

moralinį tapatumą, tačiau jie pabrėždavo, kad tautinė valstybė neįsivaizduojama be ištikimybės lokalinei kultūrai pareiškimų.

Nemaža dalis tautinės valstybės ideologų manė, kad moralinis ir kultūrinis liberalizmas griauna tvirtesnius įsipareigojimus tautai. Nors šiuolaikinės liberalios valstybės taip pat priskiriamos tautinių valstybių grupei, tarp nacionalistų ir liberalų nusistovėjo pakankamai įtempti santykiai. Nacionalistai kritiškai vertino liberalų moralės projektą: perdėtą individualizmą, asmens savęs realizavimo atsiejimą nuo dorybių, moralinio tobulėjimo etikos nuvertinimą ir bendrojo gėrio baimę. Jie dažnai puldavo į kokį nors perdėtą kolektyvizmą, tačiau abejonių nekelia jų noras ginti kitokią – bendruomeniškesnę etiką.

Modernusis liberalizmas moralinius klausimus nustūmė į visuomeninio gyvenimo pakraštį, juos traktuodamas kaip grynai privatų reikalą. Nacionalistai stengėsi tam pasipriešinti. Jie bandė įtikinti, kad per didelis dorybių patraukimas į privačią sferą yra politiškai pavojingas dalykas. Jų nuomone, politinis liberalizmas negali išsilaikyti ant kojų be moralės ir kultūros pagalbos. Jie kritikavo moralinį subjektyvizmą, hedonizmą, reliatyvizmą, utilitarizmą, cinizmą ir nihilizmą. Rytų ir Vidurio Europoje tai dažnai baigdavosi paradoksu: ilgai troškę tapti sudedamąja Vakarų kultūros dalimi, vietiniai nacionalistai (ypač susieti su religinio mąstymo tradicijomis) šią kultūrą apibūdindavo kaip moraliai degradavusią⁴⁶.

Nepriklausomybę iškovojusios tautos gali siekti įvairiausių politinių, ekonominių ir kultūrinių tikslų. Tačiau pats nepriklausomybės prasmės šaltinis nėra tapatus šiems tikslams. Tai pastebėjo Hannah Arendt: „prasmė negali būti veiklos tikslas“⁴⁷. Jeigu šitie du dalykai sutaptų, galėtume atsisakyti klausimo apie mūsų veiksmų ir darbų prasmę. Tautinės valstybės atveju tai reikštų, kad neverta klausinėti apie nepriklausomybės prasmę, bet užtenka ką nors daryti, naudojantis turima laisve. Kitaip tariant, nepriklausomybės prasmės klausimas atsidurtų už prasmingų klausimų ribos. Būtent to bijojo visų laikų nacionalistai, kurie jautė (o dažnai net ir aiškiai suvokė), kad tautinis tapatumas yra labai trapus dalykas, kad jo lengvai gali nelikti piliečiams praradus tikėjimą jo prasmingumu.

Galima daug kritikuoti tarpukario Lietuvos politinį gyvenimą (Šalcauskis jį apibūdino kaip „tiesiog tragišką“⁴⁸). Tačiau negalima nematyti, kad tuo metu vyravusi kultūros filosofija buvo daug organiškiau susieta su tautinės valstybės idėja negu mūsų dabartinis požiūris į kultūrą. Ludwigo Wittgensteino žodžiais, mūsų dabartinė kultūrinio gyvenimo forma yra stipriai atitrūkusi nuo senojo kalbinio žaidimo, grindžiamo tautiškumo idėja. Nesunku suprasti, kodėl pralaimėjo jaunojo Maccinos *Tautos ir valstybės nacionalizmas*⁴⁹. Tačiau tikrai neišku, kodėl šių dienų tautinė valstybė negalėtų būti grindžiama Šalcausio kultūros ir politikos filosofija?

Šiandien jau reikia pripažinti paradoksalų dalyką: sovietinės okupacijos metais lietuvių tautinė savimonė kai kuriais atžvilgiais buvo daug tvirtesnė negu dabar, išsikovojus politinę nepriklausomybę. Per pusantro dešimtmečio stipriai sumenkėjo tikėjimas tautos idėja, rūpinimasis tautinio tapatumo ir kultūrinio išlikimo reikalais. Paskutiniaisiais dviem Lietuvos istorijos amžiais veikė kelios patriotų be politinės nepriklausomybės kartos. Išsikovoję nepriklausomybę, mes visada turėjome pakankamai didelių problemų su politinių reikalų tvarkymu. Tai gana suprantamas dalykas. Tačiau šiandien susiduriame su visiškai naujais iššūkiais tautinei valstybei.

Šiandien verta prisiminti kitą Hegelio pasiūlytą sąvoką – susvetimėjimą. Mes toliau kalbame apie tautinį tapatumą, bet priešinga kryptimi veikiančios socialinio ir kultūrinio gyvenimo jėgos vis labiau griauna jo suvokimą. Teoretikai jau prabilo apie tautos ir valstybės skyrybas⁵⁰. Hegelis numatė tokią tautos dvasios būklę: viešoji visuomenės prasmų struktūra gali tapti svetima individams, jų kasdienis patyrimas gali atitrūkti nuo viešojo gyvenimo retorikos ir piliečiai gali pasidaryti abejingi visuomenės institucijose ir praktikose įkūnytomis idėjoms. Susvetimėjusios visuomenės piliečiai nebesijaučia įpareigoti ankstesnių kartų puoselėtiems idealams ir jų asmeniniame gyvenime įsigali kultūrinės bei politinės prasmės, vengiančios bet kokių didesnių nuorodų į tautinį tapatumą.

Tarp daugybės piliečių susvetimėjimą savo tautai ir valstybei sąlygojančių priežasčių būtina nurodyti ir moralinės savivokos permai-

nas: individas šiandien iškeliamas pirmiau visuomenės, teisingumas atsiduria pirmiau gėrio, individuali nauda pirmiau bendrojo gėrio, ekonomika pirmiau kultūros, ateitis pirmiau istorijos, demokratinės procedūros pirmiau individo ir bendruomenės tapatumo. Kultūrinio tapatumo klausimai paliekami spontaniškai visuomenės tvarkai, kaip to norėjo daugelis Friedricho Hayeko stiliaus ekonomistų. Vis labiau įsigali požiūris, kad kultūrinis tapatumas gali formuotis savaime, be kokių nors sąmoningų piliečių pastangų. Susidaro išpūdis, kad mes ir toliau siekiame tautos kaip kultūros ir politikos subjekto pripažinimo, tačiau naudojame netikusias moralės ir politikos filosofijas.

„Tautinė kultūra“ visada buvo komplikuota sąvoka, labiau tikusi etninėms bendruomenėms, o ne politiniams dariniams apibūdinti. Tautinę kultūrą lengva apibrėžti tradicinės visuomenės laikais, o po-tradicinių visuomenių tautiškumas visada yra problemiškas dalykas, reikalaujantis naujų palaikymo formų, grindžiamų sąmoningų piliečių apsisprendimu ir įsipareigojimu. Tokiems įsipareigojimams šiandien trukdo dauguma vyraujančių moralės filosofijų, dažniausiai kalbančių radikalaus moralinio individualizmo kalba ir matančių vien žmogaus teises, žalos nedarymą kitiems, gyvenimo eksperimentus, ekonominius interesus ir socialinę gerovę. Tai pakankamai gilus tautinės valstybės idėjos ir vyraujančių moralės filosofijų konfliktas.

Tautinės valstybės savitumą sąlygoja tai, kad neįmanoma kalbėti vien apie politinius dalykus. Pradėjus ginčus apie tautinės valstybės politiką, reikia baigti kultūra. Rawlso politinis liberalizmas ar Habermaso konstitucinis patriotizmas atsako tik į pusę su tautinės valstybės egzistavimu susijusių klausimų. Rytų ir Vidurio Europos piliečiams ypač rūpi kitas klausimo aspektas. Kas sąlygoja mūsų kultūrinį tapatumą? Ar mes nepatiriame kultūrinės tapatybės krizės? Ar pilietinės visuomenės šalininkai gali neatsižvelgti į tautiškumo reikalus? Ar pilietinė visuomenė gali pakeisti tautą? Galbūt šie klausimai anksčiau ar vėliau praras savo reikšmę, tačiau daugybė požymių rodo, kad šiandien juos dar anksti išbraukti iš praktinių ir teorinių diskusijų

dienotvarkės. Rytų ir Vidurio Europos gyventojai dar pernelyg gerai prisimena, kad net neturėdami valstybės, jie savo tapatumą išlaikė puoselėdami tautinę kultūrą.

Bijodami politinio nacionalizmo pavojų mes šiandien su vandeniu išpilame kūdikį – tautinės valstybės idėją lydinčias kultūros ir moralės filosofijas. Nėra abejonės, kad tautiškas negali būti suprantamas vien kaip atskiros tautos interesų išskėlimas. Pagarba kitų tautų (ir ypač tautinių mažumų) kultūrai turi būti sudedamoji tautinės (visą politinę tautą vienijančios) savimonės dalis. Tai nesunkiai išsprendžiamas politinis uždavinys, kuriam tinka Rawlso ar Habermaso filosofijos. Tačiau šiandien vis aktualesnis tampa kitas klausimas: kodėl turėdami tvirtas piliečių laisvių ir teisių garantijas, mes nebandome sugrįžti prie už senosios tautinės valstybės idėjos buvusių moralės filosofijų ir nesiekiame pasinaudoti tuo, ką jos turėjo gero, ko gero, neabejotinai. Jeigu kultūrinis nacionalizmas nebūtų turėjęs jokių teigiamų ypatybių, tai šiandien mes negalėtume kalbėti apie daugybę nepriklausomų valstybių. Tai paprasta, bet daugelio teoretikų nepagrįstai užmirštama tiesa.

NUORODOS IR PASTABOS

¹ Daugiausia prie šio stereotipo atsiradimo prisidėjo Hansas Kohnas. Jo nuomone, Vakaruose tautos formavosi bendrų politinių principų pagrindu, o Rytuose jos pradėjo nuo kultūrinio nacionalizmo, siekdamos jo politinio įforminimo. Žr.: H. Kohn. *The Idea of Nationalism*. New York: Collier, 1967.

² S. Šalkauskis. Raštai. Vilnius: Mintis, 1995. T. 4. P. 523.

³ J. Girmius. Raštai. Vilnius: Mintis, 1995. T. 3. P. 25.

⁴ A. Maceina. *Tauta ir valstybė // Naujoji Romuva*. 1939, Nr. 11, p. 229.

⁵ J. Habermas. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. P. 105–127; *Why Europe Needs a Constitution // New Left Review*. 2001, no 11, p. 5–26.

⁶ Michaelio Lindo nuomone, „pilietinis patriotizmas“ yra fikcija, niekada neegzistavęs dalykas. Žr.: M. Lind. *National Good // Prospect*. 2000, October, p. 46. Panašiai mano Bernardas Yackas: „pilietinio nacionalizmo garbinimas senus mitus apie nacionalizmą pakeitė naujais“. Žr.: B. Yack. *Popular Sovereignty and Nationalism // Political Theory*. 2001, vol. 29, no 4, p. 530.

⁷ Ši Kanto įsitikinimą gerai rodo vienas jo veikalų *Į amžinąją taiką* fragmentas. Žr.: I. Kant. Politiniai traktatai. Vilnius: Aidai/ALK, 1996. P. 125–126.

⁸ G. Hegelis. Istorijos filosofija. Vilnius: Mintis, 1990. P. 100.

⁹ Žr.: P. De Grief. Habermas on Nationalism and Cosmopolitanism // *Ratio Juris*. 2002, vol. 15, no 4, p. 418–38.

¹⁰ Šiuo požiūriu ypač išsiskiria Karlas Popperis, kuris Hegelį apibūdino kaip „totalitaristinio nacionalizmo“ kūrėją. Žr.: K. Popper. Atviroji visuomenė ir jos priešai. Vert. A. Šliogeris. Vilnius: Pradai/ALK, 1998. P. 290.

¹¹ Johnas Rawlsas Hegelį priskiria liberalaus mąstymo tradicijai. Žr.: J. Rawls. *Lectures on the Moral Philosophy*. Ed. by B. Herman. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2000. P. 358.

¹² D. Miller. The Ethical Significance of Nationality // *Ethics*. 1988, vol. 98, no 4, p. 657.

¹³ G. Hegel. Teisės filosofijos apmatai. Vert. L. Anilionytė. Vilnius: Mintis/ALK, 2000. P. 290.

¹⁴ „Tapatumas nėra nei atsitiktinumas, nei pasirinkimo dalykas, – sako Gertraude Himmelfarb. – Jis yra duotas, o ne pasirinktas“: *The Love of Country: Debating the Limits of Patriotism / C. Martha. Nussbaum with Respondents*. Ed. by J. Cohen. Boston: Beaton Press, 1996. P. 77.

¹⁵ L. Barrington. „Nation“ and „Nationalism“: The Misuse of Key Concepts in Political Science // 1997, vol. 30, no 4, p. 714.

¹⁶ I. Berlin. Vienovė ir įvairovė. Vert. A. Jokubaitis. Vilnius: Amžius, 1995. P. 316.

¹⁷ Liberalai nori atskirti patriotizmą ir nacionalizmą. Žr.: M. Viroli. *The Love of Country: An Essay on Patriotism*. Oxford: Clarendon press, 2003. P. 185. Komunitarai laikosi kito požiūrio: „nacionalizmas gali teikti degalus patriotizmui. Taip stipriai, kad mes jų jau negalėsime atskirti“. Žr.: Ch. Taylor. *Nationalism and Modernity // Morality of Nationalism*. Ed. by R. McKim & J. McMahan. Oxford University Press, 1997. P. 40.

¹⁸ Multiculturalism and „The Politics of Recognition“. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992. P. 59.

¹⁹ A Bentham Reader. Pegasus, 1969. P. 86.

²⁰ Ch. Taylor. *Philosophical Papers*. Cambridge University Press, 1985. Vol. 2. P. 227.

²¹ D. Bell. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. Vert. D. Valentinavičienė. Vilnius: ALK/Alma littera, 2003. P. 83.

²² I. Kristol. *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*. The Free Press, 1995. P. 123–135.

²³ F. Jameson. Kultūros posūkis. Vert. A. Mardosaitė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002. P. 15–36.

²⁴ J. Baudrillard. Simuliakrai ir simuliacija. Vert. M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos, 2002. P. 7.

²⁵ P. Sloterdijk. Vert. T. Petrauskas. Vilnius: ALK/Alma littera, 1999. P. 622.

²⁶ R. Nisbet. Sociologijos tradicija. Vert. D. Gudelis. Vilnius: Pradai, 2000. P. 49.

²⁷ Žr.: R. Goodin. What Is So Special about Our Fellow Countrymen? // *Ethics*. 1988, vol. 98, no 4, p. 663–686.

²⁸ Žr.: Y. Tamir. *Liberal Nationalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993.

²⁹ S. Šalkauskis. Raštai. T. 4. P. 324.

³⁰ A. Maceina. Tauta ir valstybė. P. 229.

³¹ Šiuo požiūriu reikia pritari ti Tomo Nairno protestui: „tikras moderniosios filosofijos objektas yra nacionalizmas, o ne industrializacija: tauta, ne garo variklis ar kompiuteris“. Žr.: T. Nairn. *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London, New York: Verso, 1997. P. 17.

³² B. Anderson. Išivaizduojamos bendruomenės. Vert. A. Čižikienė. Vilnius: Baltos lankos. P. 20.

³³ Ch. Taylor. *Nationalism and Modernity*. P. 36.

³⁴ Anthony Smitho žodžiais, „Nors Prancūzijos revoliucija ne pirmoji išskleidė vėliavą ir sukūrė himną, bet tai buvo pirmas kartas, kai savivaldūs piliečiai šitai darė „tautos“ reikalui, o ne dinastijos garbei“. Žr.: A. Smith. *Nacionalizmas XX amžiuje*. Vert. A. Degutis. Vilnius: Pradai, 1994. P. 9.

³⁵ Ch. Taylor. *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press, 2004. P. 190–191.

³⁶ B. Singer. *Cultural Versus Contractual Nations: Rethinking Their Opposition* // *History and Theory*. 1996, vol. 35, no 3, p. 329.

³⁷ B. Yack. *Popular Sovereignty and Nationalism* // *Political Theory*. 2001, vol. 29, no 4, p. 520.

³⁸ Žr.: A. MacIntyre. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Duckworth, 1985.

³⁹ S. Šalkauskis. Raštai T. 4. P. 345.

⁴⁰ S. Šalkauskis. Raštai. T. 5. Vilnius: Mintis, 1996. P. 382.

⁴¹ Ernestas Gellneris neteisus už nacionalizmo kultūrinių pretenzijų matydamas vien „anoniminę, nuasmenintą visuomenę, kurią sudaro tarpusavyje pakeičiami atomizuoti individai“. Žr.: E. Gellner. *Tautos ir nacionalizmas*. Vert. K. Rastenis. Vilnius: Pradai. 1996. P. 97. Tai paviršutiniškas ir vienpusiškas nacionalizmo pristatymas.

⁴² A. Tocqueville. *Apie demokratiją Amerikoje*. Vert. V. Petrauskas. Vilnius: ALK/ Amžius, 1996. P. 602.

⁴³ *Ibid.* P. 563.

⁴⁴ M. Hollis. *Friends, Romans and Consumers* // *Ethics*. 1991, vol. 102, no 1, p. 38.

⁴⁵ A. MacIntyre. *Ar patriotizmas yra dorybė? // Šiuolaikinė politinė filosofija: Antologija*. Vert. V. Radžvilas. Vilnius: Pradai, 1998. P. 518.

⁴⁶ „Kultūringos tautos, davusios pasauliui neįkainuojamų kultūrinių vertybių, ėmė smukti į barbariškumą įvairiose kultūrinio gyvenimo srityse“, – rašė Šalkauskis. Raštai. T. IV. P. 476.

⁴⁷ H. Arendt. *Tarp praeities ir ateities*. Vert. A. Šliogeris. Vilnius: Aidai, 1995. P. 91.

⁴⁸ S. Šalkauskis. Raštai. T. 5. P. 558.

⁴⁹ Craigo Calhouno nuomone, „nacionalizmas buvo blogas, kai pasirodydavo kaip etniškumas, ir buvo geras, kai buvo susietas su besimodernizuojančia valsty-

be“. C. Calhoun. Nationalism and Ethnicity // Annual Review of Sociology. 1993, vol. 19, p. 220.

⁵⁰ Žr.: P. Bobbit. The Shield of Achilles: War, Peace and the Course of History. London: Allen Lane, 2002.

SUMMARY

WHAT IS THE MEANING OF INDEPENDENCE?

The article discusses the concept of national state. Political independence has proven to be a much greater challenge to the nations of Eastern and Central Europe. The population of the region is not merely aware of the fact that political independence is difficult to gain; they believe that it is far more important to handle the tasks related to moral and cultural justification of independence. The said aspects do not vanish from the horizon of philosophical, moral and political reflections of the nations within the region. Links with the Western culture is one of the topical subjects in Eastern and Central Europe. However, from the vantage point of political independence the Western culture tends to undermine the spirit of the nations within the region rather than uplift it. The ailments of the Western culture, when brought to the region, are perceived as the factors destroying the meaning of independence.